

ЖАЛОЛИДДИН МАНГУБЕРДИ: ЗИДДИЯТЛИ ЗАМОННИНГ ВАТАНПАРВАР ЎҒЛОНИ

Абдуллаев Равшан Бўриевич

Тошкент тумани 20-умумий ўрта таълим мактаби тарих фани ўқитувчиси

*...Мангуликдан жой олган – яшар абадий,
Мен-ку, Мангубердиман, олам билади.
Кўкларданми, сувданми, ё ер тагидан,
Балки сахро бағридан, тоғ этагидан,
Бир кун пайдо бўламан шу юрт, шу ерда,
Юрт шайдоси кўмилмас гурбатда – гўрда.
Улуғвор ниятларга кор қилмас ажсал,
Ким юртдан ёв қувса – мендурман ўшал...*

М.Шайхзоданинг “Жалололиддин Мангуберди” драмасидан

Ўзбекистон халқлари тарихида юксак ватанпарварлик намунасини кўрсатиб, энг ёрқин из қолдирган қахрамонлардан бири бу шубҳасиз, Жалололиддин Мангуберди ҳисобланади. Асл исми Жалололиддин ибн Аловуддин Муҳаммад бўлиб, 1198-1231 йилларда яшаган ва Хоразмшоҳлар давлатининг сўнгги султони сифатида 1220-1231 йилларда ҳукмронлик қилган. Жалололиддин Мангубердининг болалиги тўғрисида манбаларда маълумотлар жуда кам. Унга берилган “Мангуберди” нисбатига ҳам бир қатор қарама-қарши фикрлар мавжуд. Тарихий асарларда Менгбурни, Менгбурний ва Мангуберди каби шаклларда учрайди. XVI асрда яшаган Ғози Аҳмад Ғаффорий “Жаҳоноро” асарида ўзидан олдин яшаб ўтган тарихчиларнинг фикрларини жамлаб, “Султон Жалололиддин ибн Султон Қутбиддин Муҳаммад бурнида холи бўлган, Менгбурни номи билан танилган машҳур одам эди” дейди¹. Маҳмуд Қошғарий “Девону луғати-т-турк” асарида “менг” сўзини “юздаги ҳол” тарзида ифодалайди².

Ғарб тадқиқотчиларидан К. д’Оссон “Чингизхондан Амир Темургача бўлган мўғуллар тарихи” асарида бу нисбатни “Мангуберди” тарзида ўқишни тавсия қилади. Бунда “мангу” – абадийлик, худо ато қилган мангулик маъносида келади. Яъни, унинг лақабидан “уни худо мангулик қилиб берди” деган маънони келтириб чиқарган³.

Султон Жалололиддиннинг шахсий фазилатлари тўғрисида девонда котиб бўлган ан-Насавий қуйидагиларни келтиради: “У буғдоймағиз ранглик. Ўрта бўйлик, туркий қиёфалик ва туркийда гапирадиган одам эди, шу билан бирга форсийда ҳам сўзлаша

¹Шихобиддин Муҳаммад ан-Насавий. Сийрат ас-султон Жалол ад-Дин Менгбурни. – Т.: Ўзбекистон, 2006. – Б. 299.

²Маҳмуд Қошғарий. Девону луғати-т-турк. – Т.: Фафур Фулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. 2017. – Б. 444.

³Шихобиддин Муҳаммад ан-Насавий. Сийрат ас-султон Жалол ад-Дин Менгбурни. – Т.: 2006. Ўзбекистон, – Б. 300.

оларди... у шерлар орасида энг зўр шер эди, қўркмас чавандоз, лашкарлар орасида энг ботир эди. У ювош, мулойим одам эди, жаҳлдор эмасди, ҳақоратомуз сўзлар айтмасди. У ниҳоятда жиддий эди, кулмасди, фақат жилмайиб қўярди, кам гапирарди. У ҳақгўйликни, адолатни улуғларди, аммо у яшаган даврдаги ғалаёнлар, алғов далғовлар феъл-атворини ўзгартирди”⁴.

Ж.Мангуберди вояга етгач, отаси уни Ғазна, Бомиён, Ғур, Буст, Такинобод, Заминдовар ва Ҳиндистон ҳудудларигача бўлган ерларга ҳоким, 1215 йилдан эса тахт вориси этиб тайинлайди. Бироқ бувиси Турконхотун ва қипчоқ амирларининг қатъий норозилиги сабабли укаси Қутбиддин Ўзлукшоҳ фойдасига ворисликдан маҳрум этилади⁵. Турконхотуннинг мамлакат ички ишларига катта таъсир ўтказишига девондаги кўплаб амирлар қипчоқ уруғидан бўлиб, ўзи эса қипчоқларнинг Баёт уруғини Емек қабиласидан эканлиги сабаб эди⁶.

Валиаҳд шахзода Жалолиддиннинг ворисликдан маҳрум қилиниши сабабларидан яна бири, унинг онаси Ойчечакнинг келиб чиқиши Муҳаммад Хоразмшоҳ саройидаги туркман канизакларидан бири бўлганлиги эди⁷. Валиаҳд танлашга ўз таъсирини ўтказган Турконхотун, оналари қипчоқ маликаларидан бўлган Оқшоҳ ва Ўзлукшоҳларнинг обрўларини кўтариб, Ж.Мангубердига пастроқ назар билан қараган.

Турконхотуннинг ўз набираси Жалолиддинга нисбатан муносабати шу даражада бўлганки, кейинчалик мўғулларга асир тушиб қолиш хавфи олдида ҳам у, набираси Жалолиддиннинг ёрдамини рад қилганлиги манбаларда қайд этилган.

Дастлаб Турконхотун хизматида бўлиб, кейинчалик мўғулларга асирга тушганида Жалолиддин томонидан қутқариб олинган ҳарам оғаси Бадриддин Ҳилол шундай гувоҳлик беради. “Мен унга, ўшанда, “ўғлингнинг ўғли, юрагинг жавҳари Жалолиддин ёнига қочайлик”, деб айтдим. Чунки ўша пайтда унинг куч-қудрати, мамлакатининг катталиги ҳақида бизга ҳар ҳил хабарлар келиб турарди. У эса менга: “Бунақа гапларни бас қил, йўқол! Мен қандай қилиб Ой Чиченнинг ўғли марҳаматига қарам бўлиб яшайман. Ўғилларим Ўзлукшоҳ ва Оқшоҳдан кейин ундан паноҳ истайми, унга юкиниб борайми? Ҳатто менга Чингизхон қўлидаги асирликда бошимдан кечираётган шармандалик ва хўрлик ҳам унинг хузурига боришдан кўра аъло!” деди⁸. Бу фикрлардан Турконхотуннинг катта набирасига муносабатини билиб олишимиз мумкин. Жалолиддин бувисининг хоҳиши билан тожу-тахтдан узоқлатилганлигига қарамай, Муҳаммад Хоразмшоҳ катта ўғлининг ҳарбий

⁴Шиҳобиддин Муҳаммад ан-Насавий. Сийрат ас-султон Жалол ад-Дин Менгбурни. – Т.: Ўзбекистон, 2006. – Б. 296.

⁵Норкулов Н. Жалолиддин Мангуберди. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. III жилд. –Т.: 2002, Ўзбекистон миллий энциклопедияси давлат илмий нашриёти. –Б. 536.

⁶Шиҳобиддин Муҳаммад ан-Насавий. Сийрат ас-султон Жалол ад-Дин Менгбурни. – Т.: Ўзбекистон, 2006. – Б. 64.

⁷Шамсуддинов Р. Мўминов Х. Ўзбекистон тарихи. – Т.: Академнашр, 2019. – Б. 136.

⁸Шиҳобиддин Муҳаммад ан-Насавий. Сийрат ас-султон Жалол ад-Дин Менгбурни. – Т.: Ўзбекистон, 2006. – Б. 62.

салоҳиятига ишониб, мамлакатнинг жанубий чегара ҳудудларини унга ишониб топширган.

Мовароуннахнинг катта қисми мўғуллар томонидан босиб олинганидан сўнг, таъқибдан қочиб, маълум вақт Хуросонда саргардон бўлган Муҳаммад Хоразмшоҳ плеврит (ўпкага сув йиғилиши) касали билан оғриб, 1220 йилнинг декабрида қувғинликда Каспий денгизи бўйида жойлашган Обескун шаҳри яқинидаги Ашура оролида вафот этади⁹. Вафотидан олдин Хоразмшоҳ мамлакатни фақат Жалололдиннинг қутқариб қолишини таъқидлаб, султонликнинг баъзи рутбаларини унга беради. Ан-Насавий гувоҳлик беришича, Муҳаммад Хоразмшоҳ вафотидан олдин шундай буйруқ беради “Мамлакатда ҳукмронлик иплари узилди, давлат асослари кучсизланди ва емирилди. Бу душманнинг асл мақсадалари нима эканлиги аён бўлди: унинг тирноқлари ва тишлари мамлакат баданига каттиқ ботди. Мен учун улардан қасосни фақат ўғлим Мангуберди олиши мумкин. Шу учун, мана, уни тахтим вориси қилиб тайинламоқдаман. Сизлар иккилангиз эса унга бўйсунингиз ва амрига кулоқ осингиз керак”. Шундан кейин у қиличини ўз қўли билан Жалололдиннинг белига осиб қўйди¹⁰. Султон Жалололдин укалари Ўзлокшоҳ ва Оқшоҳлар билан биргаликда отасини оролга дафн этганидан сўнг, 70 га яқин одами билан пойтахт Кўҳна Урганчга боради. Пойтахт аҳолиси султонзодаларни катта хурсандчилик билан кутиб олади. Бу ерда Жалололдинга қаҳрамонликларга тўла ҳарбий юриши билан бутун Мовароуннахрга донг таратган дўсти, Хўжанд ҳокими Темур Малик одамлари билан келиб қўшилади.

Султон Жалололдиннинг укалари билан пойтахтга келганини эшитган беклар аскарлари билан тўпланиб, қисқа муддатда 7 минг атрофидаги суворийлар йиғилади. Бекларнинг кўпчилиги қипчоқларнинг Баёт уруғидан бўлиб, Ўзлокшоҳнинг тарафини олдилар ва марҳум Султоннинг тахт ворисини алмаштириш ҳақидаги буйруғини тан олмадилар. Фитнага аралашган беклар, сардорлари Бужи Паҳлавон бошчилигида Жалололдинни ўлдириш ёки ушлаб дарёга чўктириш каби, суиқасд режасини тузадилар. Инонжхон исми содиқ амалдор суиқасд режаси хабарини етказганидан сўнг, Султон Жалололдин дўсти Темур Малик ҳамроҳлигида 300 отлик аскар билан шаҳардан яширинча чиқиб, Хуросоннинг тоғли вилоятларига йўл олади¹¹.

Хоразмдан йўлга чиққан Жалололдин 16 кунда Хуросондаги Нисо кўрғонига етиб келди. Чингизхон томонидан пистирма учун Хуросонга жўнатилган 700 нафарлик мўғул қисми билан тўқнаш келган Жалололдин, 300 нафар аскар билан уларни батамом мағлубиятга учратади. Бу воқеадан сўнг, мўғулларнинг “абдий

⁹Эшов Б.Ж., Одилов А.А. Ўзбекистон тарихи, I-жилд. –Т.: 2014. –Б. 311. Шамсуддинов Р., Мўминов Х. Ўзбекистон тарихи. – Т.: Академнашр, 2019. – Б. 136.

¹⁰Шихобиддин Муҳаммад ан-Насавий. Сийрат ас-султон Жалол ад-Дин Менгбурни. – Т.: Ўзбекистон, 2006. – Б. 79.

¹¹Шихобиддин Муҳаммад ан-Насавий. Сийрат ас-султон Жалол ад-Дин Менгбурни. – Т.: Ўзбекистон, 2006. – Б. 79.

кудрати” ва “мағлуб бўлмаслиги” ҳақидаги оғиздан-оғизга кўчиб юрган афсоналарга чек қўйилади. Аҳоли орасида ғалаба ва келажак ҳаётга бўлган ишонч туйғулари уйғонади.

Бу фикрга келишга сабаблардан бири Мангубердининг дўсти ва устози Хўжанд хокими Темур Маликнинг жасоратидир. “Мўғул кўшинлари икки кўл бўлиб, бири Хоразм, бошқаси Самарқанд устига келмоқда эди. Бу иккинчи кўл кўшиннинг Олок Нўён ила Субутўй Буға бошчилигидаги фирқалари Сирдарё наҳри бўйидаги Хўжанд қалъасига келиб, таслим талаб этдилар. Қалъа беги Темурмалик эди. Душманга рад жавоби берди. Олтмиш минг мўғул шахарни қамалга олди ва Темурмалик кўлида бўлган беш минг турк аскарлари билан мудофаага тутинди. ... Ниҳоят, муносиб бир маҳалда қирғоққа чиқиб, Темурмалик қарши келган душман фирқасини енгиб, соғ қолган орқадошлари билан Хоразмга саломат келмишдир”¹².

Хуросоннинг Нишопур шаҳрига етиб келган Жалолиддин ён-атрофдаги саркарда ва амирларга иттифоққа келишга ундаб чопар йўллайди. Аммо маҳаллий ноиб ва ҳокимлар унинг атрофида жиҳслаша олмайдилар. Натижада мўғулларга қарши етарли таянч куч топаолмаган, топган тақдирида ҳам доимо хиёнатларга учраган Жалолиддин, мўғул-тоторларга қарши 11 йил давомида кураш олиб бориб, 14 мартаба жангга киради ва уларнинг 13 тасида ғалаба қозонишга муваффақ бўлди¹³.

Чингизхоннинг ўзи бошчилик қилган Синд дарёси бўйидаги жанг 1221 йилнинг 25 ноябрида бошланиб, уч кун давом этди. Жалолиддин ва унинг кўшини мисли кўрилмаган даражада жасорат кўрсатганлигини Мирзо Улуғбек шундай ёритади: “Отадан дунёда ҳали бундай ўғил туғилмаган. У саҳрода каби ғолиб жангчи, дарёда эса наҳанг (ақула) каби ботир. Қандай қилсинки, ҳали ҳеч ким тақдир билан, ҳеч бир можарода тенг келолмаган. Лекин у мардликнинг додини берди. Қазои қадар қаршисида қудрат кўлини (мардона) очди. Мардлик билан ундан (қазо) қутулиб бўлмайди. Нима қилсин-қилмасин бу улуғ худо ишидир”.

Султоннинг барча феълу ҳаракати унга (Чингизхон) манзур бўлиб, таҳсин оғзини очиб, ўғилларига юзланди ва деди: “Отага шундай ўғил зарурки, у икки гирдоб-олов ва сув гирдобидан озодлик майдонида чиқа олди!”

Бу султондан кўп ишлар ва ҳисобсиз қиссалар вужудга келди ва унинг ишларидан ҳар қандай оқил ўғил ғофил қолмаслиги керак!¹⁴.

Хуллас, Жалолиддин Мангубердининг асосий душманлари мўғуллар бўлиши биланг биргаликда, Рум ҳукмдори Аловуддин Қайқубод ҳам зимдан султонга қарши иш олиб борганлигини тан олмасдан иложимиз йўқ. Султоннинг Арарат тоғлари

¹² Исмоил Гаспрингский “Темурмалик Баҳоидир”. Таржимон газетаси. 1906 й. 146 сон.

¹³ Эшов Б.Ж., Одилов А.А. Ўзбекистон тарихи, I-жилд. –Т.: 2014. –Б. 311.

¹⁴ Мирзо Улуғбек. Тўрт улус тарихи. –Т.: Чўлпон, 1994. – Б. 183-184.

этакларида жойлашган Ҳилот қалъасини қамал қилиш ниятида эканлигини билган Аловуддин Қайқубод элчилар жўнатиб, султонни бу ниятдан қайтаришга уришиб кўради. Таъсир ўтказа олмаслигини билсада, султонга қарши аюбийлар билан сулҳ тузиш учун вақтдан ютишга ҳаракат қилади. Ан-Насавий бир ҳақиқатни эътироф этади: Аловуддин билан Жалолиддин ўртасида ҳамкорлик битими тузилмаслиги аниқ бўлиб, бу битим тузилганда ҳам Жалолиддинга мўғулларга қарши курашда фойда бермаслиги аниқ эди¹⁵.

Жалолиддиннинг кучайиб кетиши ёки мўғулларнинг қасосидан кўрққан подшолар ва ҳокимлар ўзаро сулҳ тузиб унга қарши чиқади. Рум (Кўнё) султони Аловуддин Қайқубод ва Хомс, Халаб, Майафориқин ҳамда Байнас ҳокимларининг бирлашган кўшини 1230 йилнинг 10 августида Султон Жалолиддиннинг кўшинини мағлубиятга учратади. Қулай вазиятни кўлдан чиқаришни истамаган мўғуллар бир неча бор ҳарбий кўшин билан хужум уюштирадilar. Тўсатдан уюштирилган шундай хужумлардан бирида чекинаётган Жалолиддин Майафориқин (ҳозирги Туркиянинг Силван вилояти) яқинидаги Айн-ад-дар қишлоғига келганида тоғлик курд жангариларининг кўлига тушиб қолади. Ўзини хоразмшоҳ эканлигини айтганидан сўнг, уни ўлдиришга жазм этишолмайди. Жалолиддинга ёрдам берса катта мукофот олишини билган курд от олиб келишга кетганида, бошқа бир курд жангчиси Ҳилот қалъаси учун бўлган жангда укаси хоразмлик аскар томонидан ўлдирилганини айтиб, чодир ичида кўллари билан устунга боғлаб қўйилган асир холидаги султонга найза санчиб ҳалок қилади. Бу воқеа мелодий 1231 йилнинг 17-20 август кунларида бўлади. Ан-Насавий эса буни шундай ёритади: “Ҳақиқатан, бу ифлос, разил кимса ўз қилмиши билан энг катта бахтсизлик келтириб чиқарди, оламини Жалолиддинсиз етим қолдирди”¹⁶.

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, тақдирнинг иноятлари ва яқин инсонларининг кўп бора хиёнатларига учрашига қарамасдан ўзлигини сақлаб қолган ватанпарвар саркарда, хоразмшоҳ Султон Жалолиддин Мангуберди билан ҳар қанча фахрлансак арзийди. Умрининг катта қисмини юрт озодлиги йўлида жангу-жадалларда ўтказган султон, бир йигитнинг она ватан тупроғи ҳаққи учун қилиши керак бўлган хизматини ортиғи билан амалга оширди. У зиддиятга тўла замоннинг фарзанди бўла туриб, шунчалар катта ишларни амалга оширдик, бунга бир неча одамнинг умри етмайди. Султон Жалолиддин Мангуберди эса эндигини 32 ёшни қарши олган эди. Шундай мард ва жасур аждодимизга муносиб ворис бўлиш янгиланаётган Ўзбекистоннинг ҳар бир йигити учун, ҳам фарз ҳам қарзидир.

¹⁵ Шихобиддин Муҳаммад ан-Насавий. Сийрат ас-султон Жалол ад-Дин Менгбурни. – Т.: Ўзбекистон, 2006. – Б. 367.

¹⁶ Шихобиддин Муҳаммад ан-Насавий. Сийрат ас-султон Жалол ад-Дин Менгбурни. – Т.: Ўзбекистон, 2006. – Б. 295.